

SZÓTÖRTÉNET ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁS

A HAMU RÉGI JELENTÉSÉRŐL EGY ZRÍNYI-ADAT ÉRTELMEZÉSE KAPCSÁN

HORVÁTH KATALIN

1. Gombocz Zoltán Nyelvtörténet és lélektan című munkájában a hangváltozás és a jelentésváltozás viszonyáról szólva arra figyelmeztet, hogy a szavak alak- és jelentésváltozásai egymástól sokszor független folyamatok, nem zajlanak párhuzamosan. Hiszen a „legmélyrehatóbb hangváltozások végbemehetnek anélkül, hogy a változásnak alávetett szavak jelentése lényegesen módosulna, és viszont, a szó jelentése teljesen megváltozhatik anélkül, hogy e változás a hangalak módosulását vonná maga után” (Gombocz 1997: 59). Ez utóbbi esetben könnyen megtörténhet, hogy egyes szavak értelmezésekor nem a szó régi, a vizsgált korszak nyelvére jellemző, hanem más, később kialakult vagy mai jelentését vesszük figyelembe, ezt vetítjük vissza a múltba. Ennek az akaratlan eljárásnak a veszélye különösen akkor állhat fenn, ha a szó régi jelentése a mai nyelvben már nem vagy csak nyomokban él.

Dolgozatomban – egy Zrínyi-verssor értelmezése kapcsán – azt szeretném bizonyítani, hogy *hamu* főnevünk a régiségben nemcsak mai ’égéstermék’, azaz ’elégetett szerves anyag szürke, porszerű maradványa’, hanem ’por, föld’ jelentésben is élt. Ebben a jelentésében tehát szinonimája volt a *por* alapjelentésének. Szavunknak ez a régi, a XVII. századi nyelvből még bizonyítható jelentése a mai magyarban csak néhány állandósult szókapcsolatban mutatható ki, mindenekelőtt a *por és hamu* frazémában. Munkám célja nemcsak érvek felsorakoztatása a *hamu* egykori ’por, föld’ jelentése mellett, hanem a *por és hamu* páros kapcsolat tautologikus egység voltának az igazolása is.

2. A Zrínyi Miklós lírai verseit és eposzát tartalmazó Adriai tengernek syrenaia (Bécs, 1651) a költő talán legismertebb versével, a – költői-emberi hitvallását végső formába öntő – Peroratióval zárul. Hadd idézzem fel az első versszak jól ismert sorait:

Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

A dolgozat tárgyául választott, a *hamu* szóval alkotott – s korábban számomra is értelmezési nehézséget okozó – szószerkezet a Peroratio negyedik versszakának utolsó sorában szerepel:

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivő szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottoman hóddal,
Vigan burittatom *hazám hamujával*.

A szenvedő formájú *burit* igéhez vonzatként kapcsolódó *hazám hamujával* birtokos jelzős szerkezet értelmezése korántsem egyértelmű. Zavart kelthet ugyanis a *haza* és a *hamu* összekapcsolása ('felégetett, hamuvá vált hazá'-t jelentene a szerkezet?), s mindezt tetézi a szintagmának a verssor másik szószerkezetével (*vigan burittatom*) való tartalmi szembenállása.

Meglepő, hogy a forgalomban lévő régebbi és újabb középiskolai irodalomkönyvek és szöveggyűjtemények a szintagmához nem fűznek magyarázatot. A Mado-csai-féle Irodalom I. legújabb kiadása is csak az *ottomán hód* jelzős szerkezetet értelmezi, valamint az utolsó sor *vigan* állapothatározóját szerepelteti idézőjelek között, követve ebben a mai Zrínyi-filológia gyakorlatát. Mindez azt mutatja, hogy korábbi és mai tankönyveink szerzői – mivel itt a *hamu* 'égéstermék' jelentését nem kérdőjelezzik meg – a vers utolsó sorának értelmezésében nem látnak nehézséget, vagy ha látnak is, elmennek mellette.

A *hamu* mára kizárólagossá váló jelentésére épül Kovács Sándor Iván értelmezése is. Az irodalomtörténész nagyszabású Zrínyi-metáforát lát itt: a török által felégetett, hamuval borított, megsemmisült Magyarország képét. A magyar költészet kincses-tára 34. darabjaként megjelent Zrínyi Miklós összes versei című kötet utószavában (1995: 244) – a képben utalva a költő kedvenc gigászára, az istenek ellen lázadó Enceladusra is – a verssor jelentését így magyarázza: „[...] a felgyújtott, hamuvá lett, kőomladékok alá temetett Magyarország monumentális metaforáját [Zrínyi] önmagára is alkalmazza. A hatalmas török vulkán hamu alá rejti a kis magyar Pompejít, de a költő-katona »vigan« vállalja az enceladusi ítéletet: »Míg élek, harcolok az ottomán hóddal, / Vigan burittatom hazám hamujával«”.

Király Erzsébet (1993: 248) a Matúra klasszikusok-sorozat Zrínyi-kötetében „hősi pesszimizmus megnyilvánulása”-t látja a vers utolsó sorában, s jelentését így adja meg: „[...] örömmel veszem, hogy beborítanak hazám hamvai”.

Vajon helytállóak-e ezek az egymással rokon vélemények a nyelvi-nyelvtörténeti adatok tükrében? A kérdést tüzetesen megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy ennek a ma mindinkább közkeletűvé váló értelmezésnek komoly érvek mondanak ellent. Nem támasztja alá ezt a véleményt a *hamu* számos régi nyelvtörténeti adata. Elsősorban – a nyelvünkben máig élő – ősi frazeológiai egységek, idiomatizmusok szemantikai elemzéséből levonható következtetések mutatnak arra, hogy a bennük szereplő *hamu* sok esetben nem 'égéstermék', hanem 'por, föld' jelentésű. A szó e régi jelentését igazolják továbbá bizonyos nyelvelméleti megfontolások éppúgy, mint a por és a hamu szimbolikus szerepének vizsgálatából levonható megfigyelések is. Ha pedig szavunk idegen nyelvi megfelelőit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy sokszor a polyszém idegen szó is mindkét jelentést képviseli. De arra is van példa, hogy a 'hamu' és a 'por' jelentésű két szó között etimológiai kapcsolat deríthető fel. Végül megerősítheti mindezt a Zrínyi-filológia egyes korábbi és mai képviselőinek a „*hazám hamujával*” szintagma értelmezésével kapcsolatos – a fenti véleményektől eltérő – álláspontja is.

Ezek tükrében úgy látom, hogy a Peroratio negyedik versszakának utolsó két sora között jelöletlen mellérendelő következtető logikai-szemantikai viszony van, s a „*hazám hamujával*” szószerkezet 'hazám földjével' jelentésű. Azaz a két sor együttes értelme:

Míg élek harcolok az ottoman hóddal / [ezért] Vigan burittatom hazám hamujával
'<a haza javára végzett tisztességes szolgálat jutalmaként> örömmel, megelégedéssel nyugszom majd hazám földjében'.

3. Az alábbiakban a fent jelzett érvtípusokat veszem sorra. A gazdag nyelvi anyagból itt és most csupán ízelítőül mutatok be néhány bizonyító erejű adatot.

3.1. Az ugor (esetleg finnugor) eredetűnek tartott, a mai magyarban 'szürke, porszerű égéstermék' jelentésű *hamu* (R. N. *homu ~ hemu ~ hammu*) szavunk fentebb föltett 'föld, por' jelentését sem régi értelmező, sem nyelvtörténeti-etimológiai szótáraink nem jegyzik. Jegyzik viszont a szó '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa' jelentését (CzF. 2: 1363; Ballagi 1: 522). Ezt a jelentést azonban a nyelvtörténet során mindinkább, ma pedig kizárólagosan a szó *hamv* alakváltozatának¹ birtokos személyjeles, többes számú alakja képviseli: *vkinek a hamvai* (R. N. *vkinek a hamva > hamma*). A *v*-s változat – a mai *hamu*-val szemben – polyszém szó: az elavulóban lévő, régi 'hamu' jelentés mellett él '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa'; továbbá '<gyümölcs héján> finom, kékes-szürke, viaszos réteg' jelentésben is. *Hamvas* melléknevünk 'érintetlen, ártatlan, tiszta' metaforikus jelentése ez utóbbi használat nyomán jött létre.

Teljes szóhasadásról a *hamu ~ hamv* alakváltozatokkal kapcsolatosan mégsem beszélhetünk: a nyelvtörténeti adatok egyértelmű tanúsága szerint ugyanis az 'égéstermék' jelentést a korai adatoktól szinte napjainkig mindkét alak képviselte, az '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt földi maradványa' jelentést pedig XIX. századi szótáraink mindkét variáns élő jelentéseként jegyzik (vö. még Grétsy 1962: 242–6). Ennek megfelelően a *hamv*-ból képzett mediális, neutrális *hamvad ~ R. hamuhodik* igénk is kettős jelentésű: 1/ '<tűz> kialszik, kihuny', illetve 2/ '<szerves anyag> porrá válik, elporlad'.

Nézzünk mindkét jelentésre néhány szép költői nyelvi példát!

'Élégetett holttest maradványa' jelentésben szerepel a *hamma* (< *hamva*) szóalak legismertebb székely népballadánkban, a Kőműves Kelemenné alábbi részletében:

Tizönkét kőmijes azt a törvént tőtte:
Kinek felesége hamarébb jó ide,
Fogjuk meg szép gyöngén, dobjuk bé a tűzbe,
Annak gyöngé *hammát* keverjük a mészbe,
Avval állítsuk meg magoss Déva várát,
Csak így nyerhessük el annak drága árát. –

(Ortutay 1940: 81)

Ezzel szemben 'eltemetett holttest porrá váló maradványa' jelentésben találjuk a *v*-s alakváltozatot A tihanyi ekhóhoz című Csokonai-vers ismert soraiban:

Itt halok meg. E setét erdőben
A szomszéd pór eltemet. [...]

¹ A két fő morfológiai problémáival – mivel dolgozatom tárgyát nem érintik – itt nem foglalkozom. A kérdés szakirodalmi hivatkozásait l. Grétsy 1962: 243; Benkő 1980: 72.

S amelly fának sátorában
 Áll együgyű *sírhalmom* magában,
 Szent lesz tisztelt *hamvamért*. [...]²

Ugyanebben a jelentésben használja a költő a *hamu*-ból képzett régi *hamuhodni* formát a Dr. Földi sírhalma felett című versében: „Megkönnyezetlen kell *hamuhodni* hát / Ákászod alján, Földi! tenéked is?”

A kontextus világosan jelzi – ezért idézem –, hogy tűzhöz nincs köze: ’elporlad → megsemmisül’ jelentésű a *v*-tövű (*el*)*hamvad* ige Vörösmarty Csongor és Tündéjében, az Éj monológja következő részletében is:

Fáradtan ösvényikből a napok
 Egymásba hullva, *összeomlanak*;
 A Mind *enyész*, és végső *romjain*
 A szép világ borongva *hamvad el* [...]

3.2. Ám az ’<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa’ jelentést nemcsak a *hamu* ~ *hamv* képviselte a régiségben, és ma sem csak a *hamv* többjelentésű tőváltozat képviseli. Ebben az értelemben ugyanis mindinkább használatossá vált az eredeti jelentésében ’föld, talaj szétmállott, apró, finom részecskéi’ jelentésű *por* főnévünk is. A szónak ezt az átvitt jelentését a TESz. igen későn, csak 1784-ből adatozza, de az erdélyi példák ellentmondanak ennek: az Erdélyi magyar szótörténeti tárban jó kétszáz évvel korábbi adat is szerepel. A *por* ’elégetett holttest földi maradványa’ jelentésben fordul elő a szótár egy 1562-es adatában: „egy [...] papot, ki a Krisztust praedicálni kezdte volt [...], megkövezték a törökök, azután a testét *megégetvén*, a szélllel elfűtaták a *porát*”.

Hamvazószerdán a szentelt barka *hamujával* történő *hamvazkodás*, a „*porból* vagy és *porrá* leszel” mondat az ember por voltára, a földi élet mulandóságára emlékeztet. Ezt a jelentést képviseli továbbá a *porából* / *hamvaiból föltámadt fönix* frazéma, mely mindkét változatában gyakori ma is.

A *por* egy másik – 1662-ből való – előfordulása viszont az ’eltemetett holttest földi maradványa’ jelentést példázza: „[...] a test lélek nélkül csak földet, rothadást, *porrá lételt* lévén várandó és kívánandó [...]” (SzT. 10: 815). A nyelvtörténeti adatokból arra lehet következtetni, hogy a *hamu* ~ *hamv* tőváltozatok közül a *hamu* variánsnak ez a jelentése fokozatosan visszaszorul, elavul, a *v*-s változat mellett pedig egyre inkább a *por* tűnik fel ebben a jelentésben. *Por* és *hamv* így áll egymás mellett Petőfi János vitézének tündérországi jelenetében. Abban a részletben, ahol János „látta Iluskává válni a virágot”:

Te egyetlen kincsem! *hamva* kedvesemnek!
 Mutasd meg az utat, én is majd követlek. [...]

Iluska *porából* nőtt ki ez a rózsa,
 Így halottaiból őt feltámasztotta.

² A versrészleteket a Hét évszázad magyar költőiből idézem (Kovács Sándor Iván–Lakatos István 1996).

A „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó” Zrínyi-sor előképében, a „Caelo tegitur, qui non habet urnam” Lucanus-maximában szereplő *urná*-t a XIX. század második felében a Pharsalia magyar fordítói általában *hamvveder*-nek fordították. Baksay Sándor 1869-es fordításában azonban *porედény* szerepel: „S ég borul arra, kit a *porედény* nem zár magába” (vö. Kovács 1979: 98–101).

3.3. *Por* és *hamu* ~ *hamv* azonban nemcsak ebben az átvitt jelentésben váltak egymás szinonimáivá! A *hamu* ~ *hamv* föltett, ősi ’por, föld’ jelentése a magyar nyelvtörténet korábbi korszakainak fennmaradt adataiban érhető tetten! Nagyobb számban a XV. és a XVI. század egyházi eredetű és célú, latinból fordított műveiben: kódexeink bibliai vagy egyéb vallási tárgyú szövegeiben, illetve első teljes bibliafordításunkban, Károli Gáspár 1590-ben Vizsolyban megjelent munkájában. E – témánk szempontjából is kimagasló nyelvtörténeti jelentőségű – szövegekben *hamu* és *por* gyakran egyazon szövegrészletben szerepel, így a két szó egymást értelmezi. De előfordul az is, hogy a latin eredeti különböző magyar szövegvariánsaiban hol a *hamu* ~ *hamv*, hol pedig a *por* jelenik meg a másik megfelelőjeként, segítve ezzel a jelentések megfelelő értelmezését. Ezekben a bibliai tárgyú régi szövegrészletekben a *por*-t főként eredeti, ’föld szétmálolt, apró, finom részecskéi’ jelentésében látjuk, s ugyanebben a jelentésben kerül mellé vagy váltja fel az azonos kontextusban a *hamu* ~ *hamv*. Az értelmezést megkönnyítik maguk a jól ismert bibliai történetek, illetőleg a *hamu* és a *por* fogalmának szimbolikus használatában kimutatható egyezések is, melyek eredendően a Biblia nyelvhasználatára jellemzőek, onnan származnak.

3.3.1. Az Ószövetség elbeszélése szerint Ádámot, az első embert Isten a föld porából teremtette. Az *Ádám* név maga a héber *adamá* ’föld, földhöz tartozó → ember’ jelentésű szóból származik. „És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából és lehellett vala az ő orrába életnek lehelletét” – olvassuk az ember teremtésének történetét a Teremtés könyvében, Károli Gáspár fordítása szerint (1Móz 2, 7). Ebből következően – szimbolikus értelemben – az ember por, s halálával visszatér oda, ahonnan vétetett: „Orcád verítékével egyed a te kenyeredet – mondja az Úr Ádámnak a bűnbeesés után –, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te, s ismét porrá leszel” (1Móz 3, 19). Ha viszont az ember, a porból teremtett szól az Úrhoz, a magyar bibliai szövegben sajátos, tautologikus szerkezet jelenik meg, az alázat nagyobb mértékének, az ember – Istenhez képest – esendő kicsinysége hangsúlyozásának jeleként: a *por* és *hamu*: „Immár merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én *por* és *hamu* vagyok” (1Móz 18, 27).

Por és *hamu* bibliai szimbólumokként is – több jelentésben – rokon értelműek. Mindkettő lehet az alázatnak, az ember kicsinységének, a gyásznak, szomorúságnak, a bűnbánatnak s végül minden földi forma mulandóságának a jelképe (l. a *hamu* és a *por* címszavakat Haag 1989; Pál–Újvári 2001). Szavaink ezekben a jelentésekben is együtt, egymást erősítve vagy egymást helyettesítve fordulnak elő: „[...] bánkódom a *porban* és *hamuban*” (Jób 42, 6); „[...] s keservesen kiáltanak, s *port* hintenek fejükre, *hamuban* fetrengenek.” (Ez 27, 30); „[...] Öltö gyászt, és heverj a *porban*, sírj [...]” (Jer 6, 26); „[...] és így ül vala a *hamu* közepett” (Jób 2,8).

3.3.2. Különböző változatokban ugyanezek a fordulatok és jelentések szerepelnek más forrásokban is. Nézzünk szótáraink ide vonható régi adataiból néhányat!

A *földnek porából* szintagma helyébe a Debreceni Kódexben a *földnek hammából* és *porából* tautologikus szerkezet lép, világosan mutatva, hogy a *hamu* ~

hamv és a *por* itt egyazon jelentésű: „Az földnek hammabol és porabol terömtetel. Hát mit kevelkődöl *por* és *hamv*? ha ma vag, honnap nem lees” [DebrK. 258–9]; „Meg vtuhan mikepen *hamut es port* [VirgK. 25]; Gondold meg howa meegy *hamwa* letelre merth *por* vagy [WeszprK. 143]; *por* és *hamu* vagyok [CzechK. 85] (NySz. 1: 1303–4; 2: 1312).

Az erdélyi adatok között szép számmal fordul elő a *hamuvá tesz* vagy a *porrá tesz* rokon értelmű szerkezet átvitt – metonimikus jelentésváltozással létrejött – ’elpusztít, tönkretesz’ jelentésben. A példák egy részében – a fenti adatokban is megfigyelhető nyomatékosító, fokozó szerepben – mindkét főnév szerepel: 1661: „az Pogani Ellensegh az orszaghot többire *hamuva s porra tötte volna*; 1662: „Mindezek, a szegény hazának régi szabadsága ellen való és szokatlan rettenetes iga lévén [...] az ország is *porrá, hamuvá tétetvén*”. Hogy e kettős szóhasználat valóban erősítő, fokozó szerepű, bizonyítja az is, hogy a későbbi erdélyi adatokban eltűnik ugyan a *por* és a *hamu* együttes használata, de helyükbe más nyomósító formák (pl. *földig, porig; a földnek utolsó poráig; porodos porig*) váltják fel (SzT. 4: 1022–3, 1025–6; 10: 812–5).

3.3.3. Figyelemre méltó, idevonható adatokat találni a korszak költőinél is! Szkárosi Horvát Andrásnak, a korai reformáció prédikátorának 1547-ben a „siket magyaroknak” szóló, Az átokról című énekében a *por-harmat* és *hamu-esső* szinonim metaforikus kifejezések egyértelműen az alapjelentések rokon értelmű voltát mutatják:

Ércé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld.
Por-harmatot, hamu-essőt iszik az asszú föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szomjú föld.

A *hamu* ’égéstermék’ jelentését találjuk Balassi De virgine Margareta című versének alábbi soraiban: „Mely *tűz* még éngemet még *hamuvá* nem tett, / Senki nem csudálhatja [...]”. Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról című Balassi-vers második versszakában azonban a *hamu* egyértelműen a *por* tulajdonképpeni jelentésének a szinonimája:

Nagy kövek *hamuvá s hamu* kősziklává
nagy idővel lehetnek,
Jó hírnév, dicsőség, angyali nagy szépség
idővel *porrá* lésznek.

A *hamu* ’por’ jelentésének legszebb XVII. századi példáját Szenczi Molnár Albert CII. Zsoltárában találtam. Kenyér helyett port enni – isteni büntetésképpen ezt kapja eledelül a kígyó is (vö. 1Móz 3, 14: „És mondá az Úr Isten a kígyónak: [...] hasadon járj és *port egyél* életed minden napjaiban”) – a bűnbánat aktusának egyik jellegzetes kifejezése ez a Bibliában. Ezt látjuk a 102. zsoltárban: „Bizony *a port eszem kenyér gyanánt*, és italomat könnyekkel vegyítem” (Zsolt 102, 10). És mit találunk Szenczi Molnár fordításában? *Por*-t és *hamu*-t együtt: a két szó tautologikus, egymást erősítő, nyomatékosító – ritka – szóösszetételként jelenik meg a versben:

Porhamu nékem kenyerem,
Mellyet étel gyanánt észem,
Italom könyveimmel
Elegyíttem, mint vízzel.

3.3.4. A *hamu* 'égéstermék', illetve, 'por' jelentésének megfelelően a *hamv* alakváltozatból képzett többjelentésű *hamvas* melléknevünk a régebbi nyelvhasználatban szintén élt a ma már elavult 'hamus' jelentés mellett a még régebbi 'poros' jelentésben is. 'Hamus' a szó jelentése pl. Arany Családi körében, a tűz megszemélyesített képében:

Este van, este van... a *tűz* sem világít,
Kezdi hunyorgatni *hamvas* szempilláit [...].

Ám a Toldi első énekének következő részletében a *hamvas* a 'poros' jelentést képviseli:

Nem is, nem is azt a forgószelet nézi,
Mely a *hamvas* utat véges-végig méri:
Túl a tornyon, melyet *porbul* rakott a szél,
Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél.
És amint sereg kél *szürke por* ködéből,
Úgy kel a sohajtás a fiú szivéből [...]

Tóth Árpád Esti sugárkoszorújában viszont a *hamvas út* már nem 'poros' s nem is 'hamus, hamuval hintett', hanem '<szürkületkor> hamuszínűvé váló' jelentésű:

Előttünk már *hamvassá* vált az út
És árnyak teste zuhant át a parkon,
De még finom, halk sugárkoszorút
Font hajad sötét lombjába az *alkony* [...].

A *hamvas* itt a *hamuszürke*, *hamuszínű* szóösszetételekkel azonos jelentésben szerepel.

3.3.5. Számos – két változatban élő – állandósult szókapcsolatunk is bizonyosság arra, hogy ezekben a szerkezetekben a két szó egyazon jelentésű, hiszen éppen ennek köszönhetően válthatják fel egymást. Ilyenek a *se híre, se hamva* ~ *se híre, se pora*; a *béke poraira* ~ *béke hamvaira*; a *föltámadt poraiból* ~ *föltámadt hamvaiból*; a *port hint a fejére* ~ *hamut hint a fejére*; a *hamuban* ~ *porban fetreng/ül/hever*; a *porrá éget* ~ *hamuvá éget*; a *porrá tesz* ~ *hamuvá tesz* stb. kifejezéseink. Előfordul az is, hogy a két szó eltérő szerkezetű, de rokon jelentésű frazémában szerepel: a *porba/hamuba esett a pecsenyéje* közmondás mellett (O. Nagy 1985: 266, 564) a *porba esett a pecsenyéje/sültje/konca* ~ *hamvába holt/dült/fulladt/aludt* variánsok '<reménye, vállalkozása, nyeresége stb.> meghiúsult, semmivé vált' jelentésben egymás szinonimái.

„A szólások titokzatos világának felkutatása égetően sürgős és halaszthatatlan feladat – idézi könyve mottójaként J. Casares szavait O. Nagy Gábor (1977) –, mert az értelmi homálynak napról napra újabb fátylai ereszkednek le közénk és e világ közé.” A gondolat nemcsak a szólások, hanem bármely állandósult szókapcsolat vizsgálatára vonatkoztatva igaz és megszívlelendő. A *por* és *hamu* frazémára hangsúlyosan érvé-

nyes. A szószerkezet legrégebb magyar nyelvű szövegeinkben, az 1200 körüli Halotti beszéd és könyörgésben már szerepel (yfa *pur ef chomuv* uogmuc), s évszázadokon keresztül elevenen élt és él ma is. (Gondoljunk csak híres irodalmi példájára Márai Halotti beszéd című versében!) Igaza van Hadrovics Lászlónak (1995: 88), hogy a vallásos életben „az ember mint por és hamu az Isten nagysága és örökléte előtti mélységes megalázkodás állandó kifejezése lett”.

A szerkezet önmagában tanúsítja *hamu* és *por* – e használatban – szinonim voltát, hiszen a *hamu* itt semmiképpen nem lehet ’égéstermék’ jelentésű, mivel a fentebb bemutatott bibliai használatban született meg. Történeti és etimológiai szótáraink a szintagma számos adatát példaanyagukba rendre fel is vették, de a szókapcsolat tulajdonképpeni jelentése, mélyebb bibliai értelme, s ebből következően a *hamu* régi jelentése nem vált világossá, nem tudatosult. Így ez lehet az oka annak, hogy a *hamu* ’por’ jelentését régi szótáraink sem jegyzik. Hogy e szerkezettel az eddigi szótörténeti kutatás sem foglalkozott érdemben, oka lehet az is, hogy a frazéma (egy-két kivételnek számító adattól eltekintve [l. a fenti Szenczi Molnár-használatot]) – a *csont és bőr; ég és föld; ördög és pokol; szégyen és gyalázat; tény és való; tűz és víz* stb. példákhoz hasonlóan, ám a típust képviselő állandósult szókapcsolatok többségével szemben – a grammatikalizáció későbbi fokozatainak megfelelő formákat nem mutatja fel. Ez azt jelenti, hogy a *por és hamu* nem ment át további fejlődésen: nem vált belőle alárendelő szószerkezet vagy összetett szó (vö. Anderson 1980: 51–69; Horváth 1998: 258–63). Ennek oka feltehetően a szerkezet két tagja közötti kapcsolatos kötőszó megmaradása lehet. Ezekben a struktúrákban az *és* kötőszó válhatott akadályává annak, hogy a két elem – számos más példával szemben (l. pl. a *bajvívás, búbanat, dúsgazdag, felebarát, hírnév, kínhalál, kőszikla, menyasszony, micisapka, perpatvar, rabszolga, sorrend, szóbeszéd* főnévi, a *búskomor, dúsgazdag, maholnap, éjjel-nappal* melléknévi és határozószói, illetve a *jár-ke, húz-von, rúgkapál, út-ver, török-szakad* igei szóösszetételeket) nem vált összetett szóvá. Ezért nem szerepel – az egyéb *és*-kötőszavas állandósult szókapcsolathoz hasonlóan – a *por és hamu* sem önálló szócikként szótárainkban.

Hadrovics a Magyar frazeológiában (1995: 86–8) a nem igazi páros kapcsolatok közé veszi fel e szerkezeteket, mivel a) „tartósan kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz”, illetve b) „a gyakori együttes előfordulás ellenére külön-külön megőrzik eredeti jelentésüket, és az együttes nem hoz külön jelentésmódosulást [...]” (Az én kiemelésem. – H. K.). Tehát az „egymásnak közömbös hangzású” *por és hamu* jelentése között sem lát semmiféle összefüggést, rokonságot.

3.3.6. Pedig a *por* és a *hamu* – e frazémában – rokon jelentése mellett komoly nyelvemléti érvek is szólnak. Balázs János egy régi tanulmányában (1966: 79–98) a szabad szókapcsolatok szószerkezeté válásának feltételeit vizsgálva azt állapította meg, hogy egymással szintagmatikus relációba csak azok a nyelvi jelek kerülhetnek, melyeknek mindegyike ugyanarra a fogalomra vonatkozik, azaz ugyanazt a designatumot nevezi meg. Ma inkább – a mezőelméletek eredményeire is támaszkodva – azt mondhatjuk, hogy az érvényes struktúra két elemének valamilyen – pl. szinonimikus (*por és hamu; szégyen és gyalázat*), antonimikus (*ég és föld; tűz és víz*), fogalmi (*csont és bőr; ördög és pokol*) – mezőösszefüggésben kell lennie egymással.

Ezt a lényeges gondolatot már a középkori nyelvfilozófiai, logikai-szemantikai kutatás, jelesül az Aquinói Szt. Tamás, W. Occam, J. Buridan műveiben kifejtett ún.

szuppozícióelmélet is felvetette: a struktúrában szereplő mindkét terminusnak ugyanarra a szuppozitumra kell vonatkoznia (vö. Buridan 1966: 2–15).

Ezek a struktúrák egyúttal cáfolják Ferdinand de Saussure-nek azt a XX. század elején megfogalmazott gondolatát, mely szerint a nyelvi elemek vagy szintagmatikus (lineáris) kapcsolatban vannak egymással, azaz in praesentia viszonyok, vagy pedig memoriális (asszociatív), tehát in absentia reláció fűzi össze őket (Saussure 1997: 142–51). A frazémák ugyanis olyan szintagmák, tehát lineáris kapcsolatok, melyeknek elemei egyúttal képesek felidézni is egymást, vagyis közöttük in praesentia, illetve in absentia kapcsolat egyidejűleg áll fenn.

A *por* és *hamu* tehát egymást felidézni képes, rokon értelmű elemekből létrejött állandósult mellérendelő szókapcsolatunk. Ősi tautologikus egység, mely megőrizte számunkra a *hamu* régi 'föld, por' jelentését.

3.3.7. A *por* és a *hamu* néhány idegen nyelvi megfelelőjének vizsgálatából is azt szűrtem le, hogy a megfelelő szavak jelentései között más nyelvekben is nyilvánvaló a kapcsolat, a jelentések részben fedik egymást, s rokon értelemben felcserélhetővé válnak. Általában az '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa' jelentésben cserélhetők fel a 'hamu' és a 'por' jelentésű szavak, így a lat. *cinis* 'hamu, tetem hamva, pora' és *pulvis* 'por, föld, halottak pora, hamva'; a ném. *Asche* 'hamu, por, föld' és *Staub* 'por', *zu Staub werden* 'elhamvadni, elporladni'; az ang. *ash* 'hamu, por, föld' és *dust* 'por, hamvak', *dust and ashes* 'por és hamu'; a fr. *cedre* 'hamu, halott pora, hamva' és *poussière* 'por, holtak hamvai'; a finn *poro* – feltehetően a magyar *por* rokon nyelvi megfelelője (l. TESz., EWUng.) – 'hamu, por, tetem pora' stb.

Régi latin–magyar szótáraink adataiból a két jelentés még szorosabb kapcsolata lehet következtetni! Calepinus (1585) szótárában az 'elpusztít, megsemmisít' jelentésű *cinefacio* 'hamuá porrá tesz' értelmezést kap, Pápai Páriznál (1767) az „Excitare ruinas urbis in cinerem datas” latin példa magyar fordítása: „A porrá és hamuvá tétett várost újítani kezdeni”. Bartal Antal szótárának (1901) egy 1271-es magyar adatában a két szó összetételként szerepel: *hamuporrá égetni* 'in cineris favillam redigere; in cinerem amburere'.

A legérdekesebbek azonban a héber megfelelők: az *afar* 'por' és az *efer* 'hamu'. A két szó nemcsak jelentésében áll közel egymáshoz, hanem a hangalakok hasonlósága is szembeszökő. Egyazon szó – később szóhasadással elkülönült – alak- és jelentésváltozatai. S a magyar bibliafordításokban gyakran fordítottak *hamu*-t, mikor a héber eredetiben a 'por' jelentésű szó áll, és megfordítva (vö. Róna 1997). Mindez azt mutatja, hogy az Ószövetség nyelvében a jelentések megoszlása a két alak mentén még nem lehetett teljes: az alakváltozatok feltehetően még mindkét – rokon – jelentést képviselheték.³

4. És most térjünk vissza Zrínyihez! A költő – Arany kifejezésével élve – „zordon fenségű” nyelve az utókornak sok gondot okozott! Eposzát – nyelvének nehézsége vagy a verselés szabálytalan volta miatt – többen átdolgozták (vö. Kovács S. I. 1980: 20, 63–4). Ezek a nyilván nemes szándékú, hol felkészültebb, igényesebb, hol viszont gyenge próbálkozások egytől egyig zsákutcának bizonyultak, szükségképpen

³ Itt mondok köszönetet volt tanítványomnak, Róna Asernek a héber adatok értelmezésében nyújtott segítségéért.

kudarccal végződtek. Nyelvi megoldásaik azonban nyelvészeti szempontból sokszor figyelemreméltóak lehetnek, mivel egy-egy – ma már nehezen értelmezhető – Zrínyi-adat értelmezéséhez nyújthatnak segítséget. Ezért fordultam a „*hazám hamujával*” szintagma ügyében magam is két átdolgozáshoz.

4.1. Vékony Antal máramarosszigeti tanár 1892-ben írta át az eposzt Sziget ostroma címen. Célja az volt, hogy kiküszöbölje a „verselés fogyatékoságát, darabos, itt-ott nehezen érthető nyelvezetét”. Témánk szempontjából a Vékony-féle átíratban már a Peroratio második versszaka is fölöttébb érdekes! Nézzük először a Zrínyi-szöveget:

És mikor az a'nap eljün, melly testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllle az magas egeken.

Vékony Antal átdolgozásában:

Mikor eljön a nap, hogy *por*, *hamu* léssen
Mi volt azelőtt is földi múltó részem,
Hamvaimat a szél hadd vegye szárnyára,
Hadd vigye magával végtelen útjára.

A versszak első sorában a *por* mellett szereplő *hamu*-t – a harmadik sor *v*-tővű alakváltozatának jelentésével egyezően – a szöveg tanúsága szerint csak ’eltemetett holttest elporladt földi maradványá’-nak lehet értelmezni.

És lássuk most a Peroratio negyedik versszakának Vékony Antal-féle átírását:

S nem csak maga szerzé nevetem a tollam,
Van kardomnak is hire csak olyan,
Hiszen amig élek, egyre *hazám* védem,
Pihenni szeretnék szabadult *földében*.

Elttekintve most attól, hogy mindkét átírt versszak nemcsak esztétikailag szerencsétlen, hanem meghamisítja a költői gondolatot is, a Zrínyi-vers utolsó sorában szereplő „*hazám hamujával*” szintagmát Vékony Antal helyesen értelmezte.

4.2. Az átdolgozások közül nyelvi megoldásai, s nem utolsósorban a költő gondolatainak megőrzése, átmentése szempontjából kiemelkedik Mészöly Gedeoné. Mészöly az „új versekbe szedett” eposzt 1941-ben jelentette meg. Szándéka más volt, mint Vékonyé. Ő elsősorban nem a régies nyelvet akarta modernizálni, hanem a négyes rímeléstartól kívánta megszabadítani a művet. Szerinte ugyanis a költő sok esetben a négyes rím miatt követ el hibát, „a ritmust, a szórendet, a nyelvtant hanyagolja el” emiatt. Célja ezért az ősi, magyar – elgondolása szerint – „a Volga vidékéről magunkkal hozott” páros rímekben átírni az eposzt, ügyelve arra, hogy Zrínyi költői nyelvének eredeti szépségét, erejét megőrizze.

Ez a – nyelvészprofesszor munkájából született – átdolgozás nyelvészeti szempontból nyilván kitüntetett figyelmet érdemel. Nézzük tehát a Peroratio utolsó versszakát Mészöly átdolgozásában:

De kerestem hírem nemcsak a pennámmal
 Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal,
 Harcolok, míg élek, a török hold ellen,
 Hadd borítson aztán *hazám pora* engem.

Mészöly nyelvi megoldása a kérdéses helyen önmagáért beszél!

4.3. Hadd tegyek mindehhez hozzá két további, figyelmen kívül nem hagyható, bizonyító erejű adatot! Négyesy László 1914-ben megjelent – a költői műveket tartalmazó – kritikai Zrínyi-kiadása a Peroratio utolsó sorához a következő magyarázatot fűzi: „Az utolsó sor értelme: örömmel veszem, ha hazám pora (földre) betakar” (1914: 451).

S végül egy mai – kiadás előtt álló – műre is hivatkozhatom! A Zrínyi-szótár szerkesztője, Beke József is a fentiekkel egyezően értelmezi a „*hazám hamujával*” szintagmát: „a *hamu* jelentése itt ’por, föld’”.

5. Zrínyi költői nyelvében, így eposzában is, a *hamu* mindkét jelentésére találunk példákat. (Hasonló eredményre jutottam korábban más Zrínyi-adatok vizsgálatánál is. Az eposzban a költő a *szerecsse* ’sors’ és ’jó sors’ jelentésével egyaránt él, s a két jelentést eszközül használja fel alakjai jellemzésére [Horváth 1996: 36–42]. A *kerek ősi*, főnévi ’erdő’ jelentését is éppúgy megtaláljuk nála, mint a későbbi, ma egyedüli, melléknévi ’kör alakú’ jelentést [Kovács 1993: 41–8; Horváth 1995: 65–9].) Nincs ebben semmi meglepő, ha meggondoljuk, hogy egy-egy új alak vagy jelentés kezdetben mindig a régi változataként tűnik fel, s hosszabb-rövidebb ideig egymás mellett élnek akkor is, ha egyikük végül kizárólagos érvényre jut. Az átmenetiség, a „még ez, de már az is” állapot, azaz a konzervatív és az innovatív nyelvi formák vagy jelentések együttélése minden nyelvtörténeti korszakra meghatározóan jellemző.

Nyilvánvalóan ’égéstermék’ jelentésében szerepel a *hamu* az eposz második énekében: „Mint phoenix *hamubul* költi nemzetségét” (II, 86). A „Városokat, várakat *röjtok hamuban*” (I, 48) sor *hamuban rejt* szintagmája azonban ’elpusztít, földig rombol, földdel tesz egyenlővé’ jelentésű (l. a *rejt* ’eltüntet → megsemmisít, elpusztít’ jelentését: TESz. 3: 367), akárcsak a *porrá tesz* az „Evel Szigetvárat hamar *porrá teszük*” sorban (VIII, 54) vagy a fenti példákban a *hamuvá, porrá tesz* tautologikus szó szerkezet. Pusztítani persze tűzzel és vassal is lehet, ám a sor körüli tágabb kontextus csak „vasról” szól: Az Alecto fúria által feltüzelt Szulimán „»Fegyvert, fegyvert!« kiált”, gondolatban máris „kaurt rak halomban”, és megfesti lovát „keresztény vértóban”. S nézzük csak az „[...] életed az jó hireddel / Szigetvár *hamujában* temetődik el” locust (VI, 25)! Ebben a mézszavú Halul bég – miután sem dicséreteivel, sem ígéreteivel nem tudja a vár feladására rábírní Zrínyit – hangot vált, s fenyegetni kezdi. Itt a *hamu* – úgy vélem – ’föld, por’ jelentésű, s a *Szigetvár hamuja* óhatatlanul a *hazám hamuja* szintagmát juttatja eszünkbe. A két szerkezet, bár szerepük a két szövegkörnyezetben ellentétes előjelű, felidézi egymást. S nem ugyanezt a jelentést képviseli-e más formában s a *hazám hamujá*-nak megfelelő, pozitív szerepben Zrínyi monológjának az a részlete, melyben kedves katonájának, Farkasics Péternek a halálát siratja? „Ujul hát, Farkasics, az te vitéz neved, / Noha az nehéz *föld befödi* testedet” (VII, 47). Ez a használat közvetett bizonyítékul szolgálhat a másik két idézetben szereplő *hamu* ’föld, por’ jelentése mellett.

6. Dolgozatom befejezésekképpen még egy gondolatot szeretnék felvetni. Az Oklevélszótár (s nyomában a TESz. és az EWUng.) a *hamu* szócikkében korai, a 13. századból ránk maradt, helynévi szóösszetételeket adatom: 1211-ből *Homuholm*, 1269-ből pedig *Homuhailuk* formában. Ezek az adatok nehezen értelmezhetőek a *hamu* 'égéstermék' jelentése alapján, az Oklevélszótár ezért kérdőjelet is tesz az értelmezés mellé. Ha a fenti bizonyító anyag és a ráépülő érvelés helytálló, ez a mindeddig megoldatlan kérdés egyszerű és természetes magyarázatot kap. Ezekben a korai szóösszetételekben ugyanis a *hamu* minden bizonnyal 'ösi, föld, por' jelentésében szerepel. Az adatok így már értelmet nyernek: a 'földhalom, földhajlék' stb. ugyanis érvényes jelentések lehetnek, a *Homuhailuk* > *Hamuhajlék* ómagyar kori lakhelytípust is jelölhet. Érdemes lesz a vizsgálatot ennek a szálnak a mentén is folytatni.

IRODALOM

- Anderson, Stephen P. 1980: On the development of morphology from syntax, in Jacek Fisiak ed.: *Historical morphology*, The Hague, 51–69.
- Balázs János 1966: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–98.
- Bartal Antal szerk. 1901: *A magyarországi latinság szótára*, Budapest, Franklin-társulat.
- Beke József szerk. 2003: *Zrínyi-szótár*, kézirat. Megjelenés alatt: Budapest, Argumentum.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Biedermann, Hans 1996: *Szimbólumlexikon*, Budapest, Corvina.
- Buridan, John 1966: *Sophism on meaning and truth*, New York, 2–15.
- Calepinus, Ambrosius 1585: *Latin–magyar szótára*, sajtó alá rend.: Melich János 1912, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*, Budapest, Akadémiai.
- Gombocz Zoltán 1997: Nyelvtörténet és lélektan, in *Jelentés és nyelvtörténet, Válogatott Tanulmányok*, szerk.: Kicsi Sándor András, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*, Budapest, Akadémiai..
- Haag, Herbert 1989: *Bibliai lexikon*, Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia*, Budapest, Akadémiai, 85–113.
- Horváth Katalin 1995: „Kerek rét”, kerek erdő – Még egyszer a „Szigeti veszedelem” „kerek rét”-adatáról, *Irodalomismeret* 6/4. 65–9.
- Horváth Katalin 1996: „De kész szüvel várja szerencse forgását.” A *szerencse* a „Szigeti veszedelem”-ben, *Irodalomismeret* 7/3–4, 36–42.
- Horváth Katalin 1998: Állapot és folyamat a mellérendelő szóösszetételek vizsgálatában, in Zoltán András szerk.: *Nyelv–stílus–irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, 258–63.
- Király Erzsébet szerk. 1993: *Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem* (Matúra Klasszikusok), Budapest, Ikon.

- Kovács Sándor Iván 1979: „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...” Kosztolányi Lucanusától Vas István Zrínyijéig, in *Zrínyi-tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 74–111.
- Kovács Sándor Iván 1980: Utószó az „Adriai tengernek Syrenaia” hasonmás kiadásához. Budapest, Akadémiai–Magyar Helikon.
- Kovács Sándor Iván 1993: „Kerék kő”, „Kerék rét” a „Szigeti veszedelem”-ben, in *„Syrena” és a szobor*, Pécs, 41–8.
- Kovács Sándor Iván–Lakatos István szerk. 1996: *Hét évszázad magyar költői*, Békéscsaba, Tevan.
- O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 95.
- O. Nagy Gábor 1985⁴: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- Négyesy László kiad. 1914: *Gróf Zrínyi Miklós művei. Első kötet: Költői művek*, Budapest, Franklin-társulat.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Oklsz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*, Budapest.
- Ortutay Gyula szerk. é. n. [1940]: *Székely népballadák*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Pál József–Újvári Edit 2001: *Szimbólumtár*, Budapest, Balassi.
- Pápai Páriz Ferenc 1767: *Dictionarium Latino-hungaricum*, [Nagyszeben].
- Róna Aser 1997: *Az afar 'por' és az efer 'hamu' szavak előfordulása és viszonya az Ószövegségben*, szemináriumi dolgozat, kézirat, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Corvina.
- Szent Biblia* 1984. Ford.: Károli Gáspár, Budapest, Magyar Biblia-tanács.
- Sziget ostroma* 1892: Eposz XV énekben. Írta Gróf Zrínyi Miklós 1651. Átdolgozta Vékony Antal, Máramarossziget.
- Szigeti veszedelem* é. n. [1941]: A régi versekből [...] új versekbe szedte Mészöly Gedeon, Budapest, Magyar Népművelők Társasága.
- SzT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta szerk. 1975–: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–*. Bukarest–Budapest–Kolozsvar, Kriterion–Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Zrínyi Miklós összes versei* 1995. Lator László szerk.: *A Magyar Költészet Kincsestára 34*, Kovács Sándor Iván utószavával, Budapest, Unikornis.